

Role of MGNREGA for Empowering Rural India

Editors-in-Chief

Dr. Umakant V. Biradar

Mr. Vijaykumar R. Soni

Index

S.N.	Title of the Paper	Name of the Author(s)	Page No.
Section 1 : MGNREGA			01-256
01	Performance Appraisal of Implementation of MGNREGA in India	Prof. Dr. V. N. Laturkar, Mr. D. M. Mupade	01
02	MGNREGA in the State of Haryana - A Brief Analysis	Ms. Sonia, Dr. Surya Prakash	17
03	MGNREGA - An Overview	Dr. P. N. Sagar	25
04	MGNREGS - A Economic Programme for Rural Poor	Dr. M. N. Sondge	31
05	The Right to Employment Under The MGNREGA, 2005.	Dr. V. V. Jawale	37
06	An Overview of MGNREGA Scheme	Dr. Prabhakar B. Vajir	41
07	MGNREGA & Rural Development	Dr. S. S. Agrawal, Prof. Jyotsna Borate	45
08	Critical Appraisal of Role of MGNREGA in Rural Development	Dr. Shashank K. Pole	53
09	Empowerment of Scheduled Caste in Nanded District through MGNREGA	Dr. C. K. Harnawle	61
10	A Study On Management of MGNREGA	Dr. Sambhaji S. Jadhav	67
11	MGNREGA and Its Impact on Daily Waged Women Workers	Dr. Suryakant T. Pawar, Vijaya B. Bayade	71
12	Rural Development and Role of MGNREGA for Empowering Rural India	Dr. Varsha H. Borgaonkar	77
13	Rural Development Programmes In India With Reference to MGNREGA	Dr. N. H. Awade	87
14	Role of MGNREGA in Rural Development	Dr. K. L. Jaybhaye	91
15	MGNREGA and Rural Development	Dr. R. V. Ghadge	97
16	Women Participation in MGNREGA	Dr. V. D. Dhumal, Dr. A. J. Raju	101
17	MGNREGA: Development of Rural India	Dr. Ashok D. Chavan	103
18	A Study on the Role of MGNREGA in Enhancing Financial Inclusion	Dr. H. S. Patil	109
19	Role of MGNREGA in Generation of Employment	Dr. B. D. Kompalwar, Mr. S. R. Shelke	119
20	MGNREGA Sameeksha Special Reference to Marathwada	Dr. Shivprasad V. Dongare, Rahul S. Dombé	125
21	Performance Analysis of Employment & Financial Outcomes of MGNREGA in India	Dr. B. S. Gite, Dasharath V. Kale	129

22	Challenges Before Government to Facing Issues Related With MGNREGA	Dr. Sikandar R. Dhembre, Prof. G. A. Bhurke	135
23	Role of MGNREGA in Rural Development	Prof. Sanjay B. Deokar	141
24	Role of MGNREGA for the Development of Rural India	Prof. Laxmikant C. Velekar	145
25	Role of MGNREGA and Employment in Rural Development	Prof. S. C. Bhambal	149
26	The Impact of MGNREGA for Improving Socio-Economic Status of Rural	Prof. L. B. Malusare	153
27	Employment Provided Under MGNREGA, 2005 in Maharashtra State	Dr. Vishnukant P. Shelke, Mr. Vishal V. Swami	163
28	Role of MGNREGA for Empowering Rural India	Ms. Supriya T. Gite	169
29	Role of MGNREGA	Sumit M. Deshmukh	177
30	The Role of MGNREGA for Empowering Rural India	Varsha R. Bhutada	183
31	A Study of Performance of Employment Generation Programme MGNREGA in Maharashtra	Mr. Indrajeet Bhagat	189
32	Role of MGNREGA in Poverty Eradication through Employment Generation & Irrigation Development in Maharashtra	Mr. Hari P. Wangarwar	197
33	An Impact Assessment Study of MGNREGA in Maharashtra	Mr. Govind D. Joshi	203
34	Implementation of MGNREGA in Maharashtra with Special Reference to Marathwada Region	Kavita Biyani	209
35	Socio-Economic Development and Empowerment of Disadvantaged Groups through MGNREGA Indian Scenario	Mr. Rameshwar B. Jagdale	215
36	Role of MGNREGA in Rural Development and Employment	Rajesh D. Rokde, Dr. D. M. Pawar	223
37	Role of MGNREGA in Rural Development	Archana A. Lakhadive V. M. Jayshete	225
38	Rural Development Under MGNREGS	N. M. Gutte	233
39	मनरेगा योजनेची ग्रामीण विकासातील व्युहरचना	प्रा. डॉ. ए. टी. शेवाळे	235
40	महाराष्ट्र रोजगार हमी योजना	प्रा. डॉ. पांडुरणें जानका संग्राम	239
41	राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना आणि पायाभूत सुविधा	सय्यद वजीर सय्यद ईसा, डॉ. बी. एम. बिरादार	245
42	महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेच्या आर्थिक व सामाजिक परिणामांचा अभ्यास	दत्तात्रय धनू गव्हाणे	249
43	महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचे मूल्यमापन (MGNREGA)	S. N. Ghongade, Dr. S. M. Kolhe	253

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेच्या आर्थिक व सामाजिक परिणामांचा अभ्यास

७.... दत्तात्रय धनू गव्हाणे

सारांश :-

भारतीय अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप कृषीप्रधान, ग्रामीण अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखले जाते. भारतातील प्रमुख व्यवसाय शेती असून उपजिविकेसाठी आणि रोजगारासाठी जवळपास 70% लोकसंख्या शेतीक्षेत्रावर अवलंबून आहे व ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण 72.18% एवढे आहे. त्यामुळे आर्थिक योजनांचे व आर्थिक विकासाचे दीर्घकालीन उद्दिष्ट 'समतोलीत समन्वय विकास' हेच साध्य केल्याशिवाय खऱ्या अर्थाने देशाचा सर्वांगीन विकास होऊ शकत नाही. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासातील प्रमुख अडथळे विस्फोटकरित्या वाधणारी लोकसंख्या, अपुरे भांडवल व भांडवलाची कमतरता, तंत्रानाचा मागासलेपणा, दारिद्र्य, बेकारी, इ. आहेत. त्यापैकी बेरोजगारी व दारिद्र्य यात जवळचा समसहसंबंध असल्याचे अनेक संशोधनावरून स्पष्ट झालेले आहे. आर्थिक नियोजनाची जवळपास 64 वर्षे पूर्ण होऊनही दारिद्र्य आणि बेकारी या समस्या आव्हान म्हणून समोर उभ्या आहेत. आर्थिक नियोजन काळात दारिद्र्य व बेरोजगारीची समस्या सोडविण्यासाठी सरकारने सातत्याने वेगवेगळ्या योजना व कार्यक्रम आखून त्या राबविण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात खर्च केल्याचे आढळून येते. तरीपण भारतीय अर्थव्यवस्थेपुढे या समस्यांचे अपेक्षित उद्दिष्ट साध्य होऊ शकले नाही. त्यामुळे 'कामासाठी धान्य' आणि 'संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना' व इतर काही योजनांचे विलीनीकरण करून ग्रामीण बेकारीचा प्रश्न, भूकमारी, दारिद्र्य या समस्येवर मात करण्यासाठी केंद्र सरकारने महत्वाकांक्षी 'राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचा' शुभारंभ 2 फेब्रुवारी 2006 रोजी पंतप्रधान मनमोहन सिंग यांच्या हस्ते आंध्र प्रदेशातील अनंतपूर जिल्ह्यात केला. या योजनेच्या प्रथम टप्प्याच्या (2006-07) दरम्यान देशातील 27 राज्यातील निवडक 200 जिल्ह्यांत या योजनेची अंमलबजावणी केली. यात सर्वात जास्त 23 जिल्हे बिहार राज्यातील तर गोव्यातील कोणत्याही जिल्ह्याचा समावेश केला नाही. या 200 जिल्ह्यांपैकी 150 जिल्हे असे होते की, त्यात 'कामाच्या बदल्यात धान्य' योजना पूर्वीपासून राबवीली जात होती. परंतु ग्रामीण विकासाच्या आणि बेकारी व दारिद्र्य निमुलन योजनांची अकार्यक्षम अंमलबजावणी, अपूरी प्रशासकीय यंत्रणा, लाचलुचपत, इ. मुळे अपेक्षित उद्दिष्ट साध्य होऊ शकले नाही. आजही ग्रामीण बेकारीचे प्रमाण 9.4% आहे आणि दारिद्र्याचे प्रमाण 37.2% आहे. या सर्वांचा विचार करून 'कामाच्या बदल्यात धान्य' आणि 'संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना' यांचे विलीनीकरण करून

1 एप्रिल 2008 पासून ही योजना संपूर्ण देशासाठी लागू केली.

शोधनिबंधाचा उद्दिष्ट्यो

1. भारतातील ग्रामीण बेकारी व दारिद्र्यासाठी राबविल्या गेलेल्या योजना व कार्यक्रमांचा वस्तूनिष्ठ आधवा घेणे.
2. मनरेगावर केलेली खर्चाची तरतूद व प्रत्यक्ष खर्च प्रवृत्तीचा अभ्यास करून योजनेची परिणामकारकता अभ्यासणे.
3. मनरेगाच्या अंमलबजावणीतील पंचायत राय व्यवस्थेची भूमिका अभ्यासणे.
4. मनरेगाच्या लाभार्थीवर झालेल्या आर्थिक आणि सामाजिक परिणामांचा अभ्यास करणे.

परिकल्पना / गृहितके

संशोधनाची दिशा निश्चित करण्यासाठी अभ्यासविषयाशी संबंधीत संशोधन साहित्याचा आधवा घेऊन पुष्टि गृहितकृत्ये निश्चित केली आहे.

1. मनरेगाच्या योजनेच्या अंमलबजावणीसाठीची प्रशासकीय यंत्रणा अकार्यक्षम आहे.
2. योजनेअंतर्गत लाभार्थी मजूरांना दिली जाणारी मजूरी खाजगी क्षेत्रात व कामात दिल्या जाणाऱ्या मजूरीच्या दराच्या तुलनेत कमी आहे.
3. मनरेगा योजनेमुळे लाभार्थीच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीत सुधारणा झाली.

संशोधन पद्धती

अभ्यासासाठी प्राथमिक व दुय्यम आधार सामग्रीचा वापर केलेला आहे. दुय्यम आधारसामग्री प्रामुख्याने मनरेगाचा भारत सरकारचा ड्राफ्ट तसेच भारत सरकारचे पंचवार्षिक योजना अहवाल, भारताची आर्थिक पाहणी, याशिवाय प्रमुख संदर्भीय ग्रंथ, तसेच विविध राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील नियतकालिकातील शोधनिबंध, वर्तमानपत्रे, संकेतस्थळे (वेबसाईट) यांचा वापर केलेला आहे. तथ्य निर्वचनासाठी व विश्लेषणासाठी योजनेपूर्वी व योजनेनंतर पद्धतीचा (Before-After Analysis Method) वापर करून लाभार्थीच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीवर मनरेगाचे काय परिणाम झाले हे शोधून निष्कर्ष मांडलेले आहे.

संशोधनासाठी नाशिक जिल्ह्याची निवड केली असून जिल्ह्यात 4 महसुली उप विभाग आहेत. प्रत्येक विभागातून एका तालुक्याची साध्या यादृच्छिक पद्धतीने निवड करून प्रत्येक तालुक्यातून गाव नमुन्याचा आकार 5% ठेऊन प्रत्येक गावातील 20 लाभार्थीची निवड लॉटरी पद्धतीने केलेली आहे.

शोधनिबंधाचे निष्कर्ष

भारतासारख्या गरीब देशात 'योजना' हा शब्द ऐकून समुदाय जमा होत असतो. नाशिक जिल्ह्याचा विचार केला असता मनरेगा या योजनेबाबत शासन स्तरावर बरीच उदासिनता असल्याचे दिसून येते. नाशिक जिल्ह्यात या योजनेवर सर्वाधिक खर्च 42 कोटी 86 लाख इतका सन 2011-12 या वर्षी झाला. यापूर्वी कधीही इतका खर्च झालेला नाही. यापैकी 29 कोटी 45 लाख रु. मजूरांच्या हातात पडले. नाशिक जिल्ह्याचा भौगोलिक अभ्यास केला असता असे दिसून येते की, ब-याच भागात पाणी पुरवठ्याच्या सुविधा असल्यातरी बराचसा भाग कायमस्वरूपी दुष्काळी असल्याचा दिसून येतो.

गृहीतकृत्य पडताळणी करुन पाहिली असता असे दिसून येते की,

1. मनरेगाच्या अंमलबजावणीत सरकारी यंत्रणा अकार्यक्षम असल्याचे दिसून येते. कारण प्रत्यक्ष पाहणीत असे आढळून आले की गावातील बहुसंख्य लोक या योजनेबाबत अनभिज्ञ होते. ग्रामपंचायत व रोजगार सेवक सर्वसामान्य लोकांना या योजनेबाबत माहिती देत नाही.
2. गावातील ज्या लोकांना रोजगार मिळाला आहे त्यांचे प्रमाण अत्यंत कमी आहे. साधारणतः फक्त 3 ते 5 टक्के कुटुंबालाच 100 दिवसाचा रोजगार देण्यात आलेला आहे.
3. सरपंच व ग्रामसेवक यांना या योजनेत प्रत्यक्ष हातात पैसे मिळत नसल्याने ते या योजनेबाबत खूपच उदासिन दिसतात.
4. ज्या शेतक-यांना वैयक्तिक लाभाची कामे मंजूर झाली आहेत त्यांना मजुरीचे पैसे मिळण्यासाठी प्रत्येक पातळीवर लाचलुचपत द्यावी लागते.
5. प्रत्यक्ष कामावर हजर असलेले मजूर हे मनरेगाचे मजूर नसतात व जे काम करीत नाही ते मनरेगाचे जॉबकार्डधारक मजूर असतात.
6. मजुरी वेळेवर मिळत नाही. ब-याच ठिकाणी पोस्टातील मजूर परस्पर हडप केलेली आढळली.
7. सध्या मजुरीचा दर 181 इतका असला तरी याप्रकारच्या कामांसाठी खाजगी क्षेत्रात 200 ते 250 रु. इतकी मजुरी मिळते.
8. कामाच्या ठिकाणी स्वच्छ पिण्याचे पाणी, निवारा, पाळणाघर इ. सुविधा उपलब्ध नसतात.
9. कामाचे 60 : 40 प्रमाण अन्यायकारक आहे. त्यामुळे भ्रष्टाचार वाढतो.

उपाययोजना :

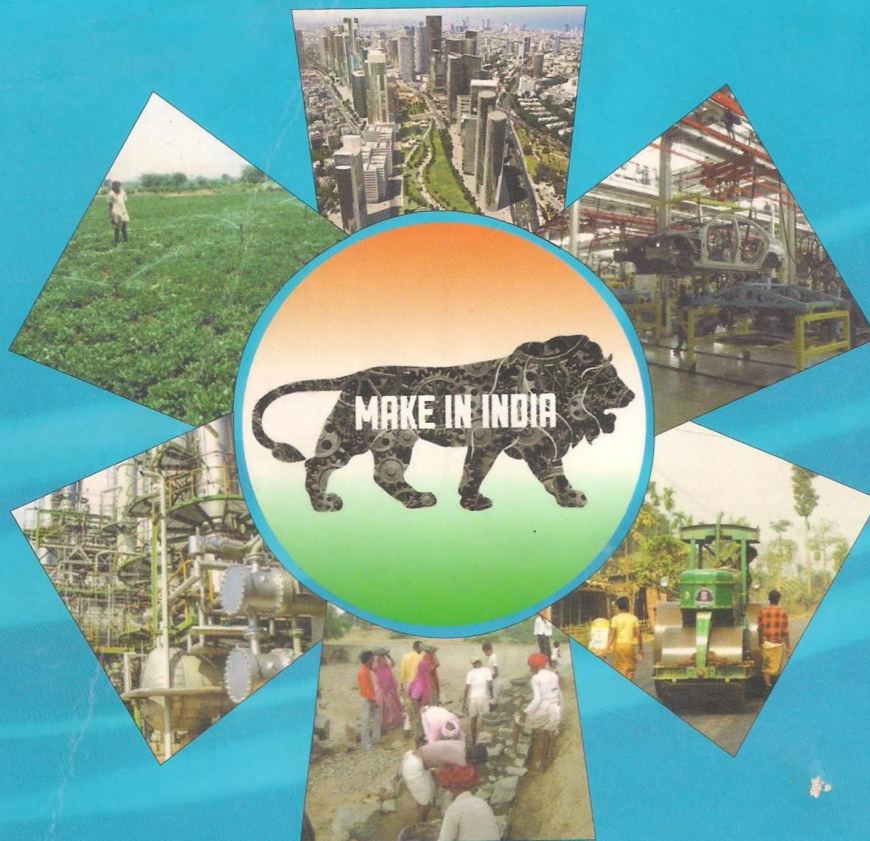
1. मनरेगा योजनेचे काम सार्वजनिक असो अथवा वैयक्तिक मजूर हे मनरेगाचेच हवे. जर एखादा मजूर काम उपलब्ध असताना सतत कामावर गैरहजर राहत असेल तर त्याला कामाची गरज नाही असे समजून त्याचे जॉबकार्ड जमा करावे. म्हणजे गरजू व्यक्तीला पटकन काम उपलब्ध होईल व बोगस मजूर पकडले जातील.
2. कामाच्या ठिकाणी हजेरीसाठी बायोमॅट्रीक पद्धतीचा अवलंब करावा.
3. मनरेगा मजुराचे खाते बँकेतच असावे, पोस्टातील खाती बंद करावी.
4. कामाची मागणी करण्याची पद्धत किचकट आहे. ती बंद करावी. जॉबकार्ड आहे म्हणजेच त्याला कामाची गरज आहे असे समजावे.
5. रोजगार सेवकांची शैक्षणिक पात्रता ठरवावी. त्यांचे प्रबोधन करावे व जास्तीत जास्त काम करण्यास प्रेरीत करावे.

संदर्भ सूची :

1. ग्रामीण विकास मंत्रालय, भारत सरकार, 2012 मनरेगा समीक्षा 2012 दिल्ली, ओरिएंट ब्लॅक्सवेल.
2. दत्त गौरव आणि महाजन आश्विनी, 2011 "भारतीय अर्थव्यवस्था" दिल्ली, एस. चंद.
3. आगलावे प्रदिप, 2000 "संशोधन पद्धतीशास्त्रे व तंत्रे" नागपुर, विद्या प्रकाशन.

4. ग्रामीण विकास मंत्रालय, भारत सरकार 2014 "महात्मा गांधी नरेगा- प्रतीवेदन"
5. प्रतियोगिता दर्पण, 2010 "भारतीय अर्थव्यवस्था अतिरिक्तांक"
6. प्रतियोगिता दर्पण, 2012 "भारतीय अर्थव्यवस्था अतिरिक्तांक"
7. देशमुख राम 2005 "मुलभूत सांख्यिकी" नागपूर, विद्या प्रकाशन
8. रारावीकर यशवंत, गोडबोले वि.ज., बार्जेस जॉन्सन, 2008 "डायमंड अर्थशास्त्रकोष", पुणे डायमंड पब्लिकेशन.
9. दैनिक सकाळ, लोकमत, लोकसत्ता.
10. Stephanie Gimenez Stahlberg, "India's Latest and Largest Workfare Programm : Evaluation and Recommendations"
11. www.rural.nic.in
12. www.nrega.nic.in
13. www.censusindia.gov.in
14. <http://planningcommission.nic.in/>
15. <http://nashik.gov.in/htmldocs/nicnsk.htm>

Gurukrupa, ltr 9422639940

Divya Distributors

Publishers & Book Suppliers

3-C, 210, Awas Vikas Hanshpuram Nubast,
KANPUR - 208 021

ISBN : 978-93-80913-26-1

978-93-80913-26-1

ज्ञान - विज्ञानं विमुक्तये

Mahatma Basweshwar Education Society's
Mahatma Basweshwar Mahavidyalaya, Latur (M.S.)

UGC Sponsored Two-Day National Conference

in collaboration with

Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded

on

Role of MGNREGA for Empowering Rural India

(19th & 20th November 2015)

CERTIFICATE

This Certificate is awarded to **Mr. Dattatray D. Gavhane**

of

in

recognition of participation as a

Delegate

in UGC Sponsored Two-Day

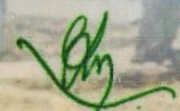
National Conference on ***“Role of MGNREGA for Empowering Rural India”*** organized by
Department of Commerce on 19th & 20th November 2015.

He has presented the Research Paper at the Conference entitled

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार योजनेच्या आर्थिक व सामाजिक परिणामांचा अभ्यास
and the Paper has been published in the Conference Proceeding bearing ISBN 978-93-80913-26-1.

Asst. Prof. Vijaykumar R. Soni

HOD & Convener

Dr. Umakant V. Biradar

I/C Principal & Organising Secretary